

Студентська наукова робота на тему:

**«ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ
ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ
ХІМІЧНОЇ ТА БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ»**

шифр:

«FORUM PROROGATUM»

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	5
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ	12
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ	21
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ	44

ВСТУП

Загрози, пов'язані зі зброєю масового знищення та засобами її доставки, зростають на фоні збільшення військових бюджетів і надмірного накопичення військових арсеналів. До того ж вони посилюються внаслідок стрімкого підвищення регіональної напруженості. У такому геополітичному контексті надзвичайно важливі заходи щодо зміцнення довіри між державами, насамперед у сфері контролю над озброєннями, нерозповсюдження та ліквідації зброї масового знищення. Відображенням стурбованості співтовариства держав у питанні формування міжнародно-правових основ для миру на планеті стало не тільки розуміння всеосяжного характеру міжнародної безпеки, а й пошук міжнародно-правових конструкцій, здатних відобразити цю особливість світопорядку і підтримувати його на рівні, що дає можливість для сталого розвитку.

Разом з тим, факти використання хімічної зброї на території Сирії спонукають до переоцінки рівня ефективності існуючої офіційної системи перевірок наявності запасів хімікатів. А у випадку із біологічною зброєю запроваджене договірне регулювання взагалі не встановлює жодних «верифікаційних» механізмів.

У доктрині міжнародного права дослідження різних аспектів заборони зброї масового знищення, зокрема хімічної та біологічної зброї, посідають чільне місце. Вони представлені працями, як вітчизняних (С. П. Галака, В. Н. Денисов, С. О. Мельник, В. Ф. Смолянчук та ін.), так і зарубіжних (М. Боте, Е. Давид, Р. Трапп та ін.) авторів. Однак, лише частина вчених у своїх роботах заглиблюються у проблематику контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї. Комплексні наукові пошуки, які б присвячувалися означеній тематиці у світлі сучасних подій, відсутні взагалі.

Наведеними обставинами обумовлюється **актуальність** обраної теми дослідження.

Метою цієї роботи є дослідження проблем міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї з метою формулювання шляхів удосконалення міжнародно-правового режиму роззброєння. Досягнення зазначеної мети передбачається за рахунок виконання наступних завдань: 1) розкрити поняття та види зброї масового знищення; 2) виявити проблеми міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної зброї; 3) охарактеризувати проблеми міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї; 4) запропонувати проекти міжнародних актів, необхідних для удосконалення міжнародно-правового режиму роззброєння.

Об'єктом дослідження є відносини, що виникають між державами та іншими суб'єктами міжнародного права у сфері контролю над озброєннями, нерозповсюдження та ліквідації зброї масового знищення. **Предметом** дослідження виступає комплекс міжнародно-правових норм щодо роззброєння та контролю над озброєннями.

Методологічну основу дослідження становить сукупність методів, які в комплексі використовувалися для досягнення поставленої у роботі мети. Аналітичний і логічний методи дозволили здійснити відбір та аналіз інформації за темою дослідження. Структурно-функціональний метод дав змогу з'ясувати сутність та основні види зброї масового знищення, а також сприяв проведенню характеристики міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї. Методи порівняння, аналогії і моделювання застосовувалися в процесі встановлення схожості і відмінностей досліджуваних міжнародних відносин та при розробленні проектів міжнародних актів, необхідних для удосконалення міжнародно-правового режиму роззброєння. При тлумаченні норм міжнародного права використовувалися формально-юридичний, системний методи пізнання, дедукція та індукція.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

У сучасному міжнародному праві не сформувалося поняття зброї масового знищення (ЗМЗ) в якості імперативної, загальновизнаної норми, незважаючи на зусилля, докладені Організацією Об'єднаних Націй (ООН).

Згідно резолюції Комісії зі звичайних озброєнь, допоміжного органу Ради Безпеки ООН (РБ ООН), від 12.08.1948 р. категорія «зброя масового знищення» повинна бути визначена таким чином, щоб включати зброю, діючу атомним вибухом і за допомогою радіоактивних матеріалів, смертоносну хімічну і біологічну зброю, як і будь-яку розроблену у майбутньому зброю, що володіла б характеристиками, порівнянними за руйнуючою дією з атомною бомбою та іншою згаданою вище зброєю [1]. Позиція Комісії була перефразована Генеральною Асамблеєю ООН (ГА ООН) у резолюції 32/84 (XXXII) від 12.12.1977 р. у визначення [2], що відтоді закріпилося на рівні ООН.

З доктринальної точки зору ЗМЗ у своєму абстрактному значенні являє собою засоби ведення війни, які багаторазово перевищують звичайне озброєння за силою руйнувань та ураження [3, с. 321; 4, с. 561]. Об'єктами ураження ЗМЗ є люди, продукти їхньої праці, а також природне середовище їх проживання (кліматичні і географічні умови, рослини, тварини, ґрунти) [4, с. 561-562].

Водночас у міжнародних угодах закріплюються деякі атрибутивні риси, яким повинна відповідати зброя, застосовувана у збройних конфліктах. Тому в дусі договірної практики дефініція ЗМЗ має: 1) бути не скільки деталізованою, через що подібне поняття може втратити актуальність або ж держави знайдуть шляхи його обходу задля правомірного виготовлення унікальних зразків ЗМЗ, стільки містити чіткі критерії ідентифікації ЗМЗ із тим, щоб у разі виявлення відповідності хоча б одному з таких критеріїв конкретний вид ЗМЗ підпадав під заборону; 2) враховувати факт наявності як вже існуючих видів даної зброї, так і її нових проектних розробок, реальних прототипів тощо.

Міжнародне гуманітарне право забороняє або обмежує використання окремих видів зброї або в цілому, коли договірна норма проголошує неприпустимим використання зброї, що діє певним чином, або конкретно, коли називаються види зброї, використання яких обмежено чи заборонено [5, с. 352].

Системний аналіз чинних міжнародних договорів та інших актів дає змогу виділити 3 види зброї з огляду на характер їхньої дії: 1) зброя, що робить смерть неминучою; 2) зброя, здатна завдати надмірних страждань; 3) зброя, якій властива невибіркова дія.

Заборона використовувати зброю, що робить смерть неминучою, вперше з'явилася у преамбулі Санкт-Петербурзької декларації про заборону використання розривних 1868 р. [6, с. 960]. Її положення, що стосуються заборони зброї, яка безцільно збільшує страждання людей, набули звичаєвого характеру як норми, згідно з якою забороняється будь-яка зброя, що робить неминучою смерть жертви, незалежно від того, настає смерть одразу чи через деякий час у результаті отриманих поранень [7, с. 469]. Тобто ця норма може стосуватися будь-якої зброї, викликаючи труднощі її застосування на практиці. По суті, вона означає лише, що мета війни полягає не в убивстві супротивника, а у виведенні його зі строю.

Заборона використання зброї, що завдає надмірних страждань, також має загальний характер. Вона міститься в положеннях міжнародних актів, що проголошують заборону зброї, яка без потреби збільшує страждання людей, яких уражає (Санкт-Петербурзька декларація 1868 р. [6, с. 960]), або зброї, здатної завдати надмірних страждань (ст. 23 (е) Положення про закони та звичаї сухопутної війни IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. [8], п. 2 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), 1977 р. [9], преамбула Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980 р. [10], п. 2 ст. 6 Протоколу II до Конвенції 1980 р. [11], п. 3 ст. 3 Протоколу II з поправками

1996 р. [12], пп. 6.3, 6.4 бюлетеня Генерального секретаря ООН «Дотримання міжнародного гуманітарного права збройними силами ООН» від 06.08.1999 р. [13]). Ця норма є звичаєвою і застосовується також у збройних конфліктах неміжнародного характеру [7, с. 470]. Мотивація норми та сама, що і в забороні зброї, яка робить смерть неминучою: мета війни полягає в тому, щоб вивести супротивника зі строю, а не в тому, щоб змусити його страждати більше, ніж є неминучим при досягненні цієї мети. Відповідно ряд видів зброї на цій підставі було спеціально заборонено, а саме: розривні (вибухові) й запалювальні кулі, а також кулі, що легко розгортаються або сплющуються в людському тілі (кулі «дум-дум» [5, с. 53]) (Санкт-Петербурзька декларація 1868 р. [6, с. 954, 956, 960]); задушливі, отруйні або подібні гази (Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р. [14]; біологічна зброя (Женевський протокол 1925 р. [14], Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. [15]); хімічна зброя (Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. [16]); засоби впливу на природне середовище, які мають значні за обсягом, довгострокові чи серйозні наслідки (Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р. [17], п. 3 ст. 35, ст. 55 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. [9]).

Однак, чи повинна загальна заборона використання зброї, що спричиняє надмірні страждання, поширюватися на зброю, яка не заборонена, але має такі самі властивості, що й заборонена? Передусім мається на увазі незаконність застосування ядерної зброї, осколкової, запалювальної та іншої конкретної зброї. Осколкові боєприпаси можуть включати касетні бомби з елементом масового ураження. Застосування у запалювальній зброї нафтопродуктів (напалму) або фосфору, має ті ж наслідки, що й касетні бомби [7, с. 470].

Міжнародно-правова практика сприйняла формулювання заборони як у загальному вигляді, так і окремо, за характером зброї. За висновком проф. Е. Давида, ми маємо справу із загальним принципом права збройних конфліктів, який може застосовуватися як такий до будь-якої зброї з дією, забороненою цим принципом [5, с. 366]. Загальну заборону застосовувати зброю, що спричинює надмірні страждання, було використано в якості правової основи для Конвенції 1980 р. (осколки, що не виявляються рентгенівськими променями; міни; міни-пастки; запалювальна зброя; засліплювальна лазерна зброя). У ній міститься уточнення про те, що у разі дозволеного застосування цих видів зброї вони не мають бути призначені для спричинення надмірних ушкоджень чи зайвих страждань (п. 2 ст. 6 Протоколу II до цієї Конвенції) [11].

Що стосується ядерної зброї, то ГА ООН у своїй резолюції 1653 (XVI) від 24.11.1961 р. заявила, що застосування зброї масового ураження, що завдає людям непотрібних страждань, у минулому заборонялося як таке, що суперечить законам людяності та принципам міжнародного права, такими міжнародними деклараціями та обов'язковими угодами, як: Санкт-Петербурзька декларація 1868 р., Гаазькі конвенції 1899 р. і 1907 р., Женевський протокол 1925 р., в яких більшість держав усе ще беруть участь [18]. Цим самим ГА ООН дала оцінку ядерній зброї як із загальних позицій її заборони, так і з позицій заборони її конкретних властивостей. У цьому руслі висловився й Міжнародний Суд ООН у своєму консультативному висновку від 08.07.1996 р. про правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті, констатуючи, що забороняються методи і засоби ведення війни, результатом яких є завдання надмірних страждань комбатантам [19].

У ст. 36 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. встановлено норму, згідно з якою держави мають під час розроблення нової зброї перевіряти, чи не заборонено її застосування міжнародним правом [9]. Ця норма має застосовуватися не лише до вже заборонених конкретних видів зброї, а й до зброї, що за своїм характером спричиняє надмірні ушкодження.

Стосовно зброї невибіркової дії, так само як і щодо двох попередніх категорій зброї, не існує спеціальної норми, яка б її забороняла. Заборона її застосування впливає з двох важливих норм міжнародного гуманітарного права: обов'язку воюючих сторін завжди проводити відмінність між комбатантами і некомбатантами (1) та заборони вдаватися до невибіркових методів ведення війни (2).

Першу норму, яка забороняє нападати на цивільних осіб через необхідність проведення відмінності між ними та комбатантами, вперше було встановлено у Санкт-Петербурзькій декларації 1868 р. [6, с. 960], в якій стверджується, що єдина законна мета, яку повинні мати держави під час війни, полягає в ослабленні військових сил противника. Підтвердження цієї норми міститься у ст. 25 Положення про закони та звичаї сухопутної війни IV Гаазької конвенції 1907 р. [8] та ст. 1 IX Гаазької конвенції про бомбардування морськими силами під час війни 1907 р. [20], які забороняють нападати на поселення, порти, житлові будинки та споруди, що не обороняються, а також у ст. 48 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. щодо необхідності розрізнення цивільного населення і комбатантів [9].

Друга норма, що забороняє напади невибіркового характеру, міститься в ст. 51 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. і стосується криміналізації заборони нападів на цивільних осіб і завдавати шкоди цивільним об'єктам, розміщеним у безпосередній близькості від воєнних об'єктів [9]. Велике значення тут надається з'ясуванню критеріїв відстані між окремими воєнними об'єктами, розташованими в населених районах (такі об'єкти, достатньо віддалені один від одного, не можна розглядати як єдиний об'єкт), та сумірності шкоди, що може бути завдана цивільному населенню, і стратегічної переваги, здобутої в результаті нападу. Перший критерій передбачає, зокрема, заборону «килимових» бомбардувань (бомбардувань по площах, а не по конкретних об'єктах), а другий, що тлумачиться обмежено, означає, що воєнною перевагою вважається лише знищення воєнного об'єкта [5, с. 288]. Наприклад, під дію заборони зброї невибіркової дії підпадає бомбардування

авіацією США та Великої Британії м. Дрезден 13-15 лютого 1945 р. (Німеччина), скидання США атомних бомб на японські міста Хіросіму і Нагасакі 6 і 9 серпня 1945 р., бомбардування м. Бейрут під час інтервенції Ізраїлю до Лівану влітку 1982 р. та інші інциденти. Заборона використовувати зброю невибіркової дії є нормою звичаєвого міжнародного права, застосовною до міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів.

Як справедливо відмічає проф. В. Н. Денисов, заборона використовувати зброю, що робить смерть неминучою, заборона надмірності страждань та заборона невибіркової дії як загальні норми міжнародного гуманітарного права виступають критеріями для встановлення заборони тієї чи іншої зброї, а саме: зброї, яку вже заборонено або обмежено; зброї, яку не заборонено, але її заборона або обмеження випливає із заборони іншої зброї за аналогією; зброї, що розробляється, стосовно якої слід враховувати чинні заборони та обмеження на застосування певних видів зброї. Усі ці види зброї в їх конкретному вираженні мають власний ефект, який так чи інакше може віднести їх до категорії ЗМЗ [7, с. 472].

Таким чином, поняття ЗМЗ варто розглядати у вузькому та широкому розумінні. У вузькому сенсі воно означає ядерну (у т. ч. радіологічну), хімічну і бактеріологічну (біологічну) зброю, а також іншу зброю, яка може бути розроблена в майбутньому і володіти руйнівною здатністю, порівнянною із вказаними видами зброї, або перевищувати її. Такий підхід склався історично і був продиктований практикою міжнародних відносин, що перманентно переходили у кризову фазу відкритого або прихованого протистояння держав (дві світові війни, інші збройні конфлікти, «холодна війна»). Якщо в період Ліги Націй йшла мова про існування хімічної і біологічної зброї, то зі створенням ООН ЗМЗ також визнавалася *post factum* ядерна і радіологічна, а *in futuro* – будь-яка інша зброя з не менш руйнівними характеристиками. До нових видів ЗМЗ можна віднести як потенційно можливу (інфразвукову, пучкову) або реально застосовувану у зв'язку зі збройними конфліктами (ентомологічну) зброю. У широкому сенсі ЗМЗ – це окремі види зброї, щодо яких у

міжнародному праві існує заборона чи обмеження на використання через їх здатність завдавати надмірних страждань або властивість невибіркової дії.

На нашу думку, тенденційно сформована «біполярність» у підходах до поняття ЗМЗ детермінована прагненням держав присікти за допомогою договорів насамперед прецедентну практику використання у міжнародних збройних конфліктах тих методів і засобів ведення війни, які фактично (з точки зору негативного емпіричного досвіду) завдають масових людських втрат і руйнувань: у Першій світовій війні 1914-1918 рр. застосування Німеччиною хлору та іприту проти англо-французьких військ; у Рифській війні 1921-1926 рр. – Іспанією іпритних бомб проти марокканської армії; в італо-ефіопській війні 1935-1936 рр. – Італією іприту і фосгену; в японсько-китайській війні 1937-1945 рр. – Японією сльозоточивого газу, фосгену, хлорину, люїзиту, хлорпікрину, іприту; у Другій світовій війні 1939-1945 рр. – США атомного бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі тощо.

Відтак, Женевський протокол 1925 р. став одним із ключових факторів у боротьбі за заборону ЗМЗ, а саме таких її однотипних видів, як хімічна та біологічна зброя. Проте подальший розвиток уявлень про ЗМЗ відбувався поступово, передусім під впливом ретроспективного бачення ЗМЗ як винятково зброї тотального ураження – зброї, яка одночасно повинна робити смерть неминучою, завдавати надмірних страждань та мати властивість невибіркової дії. Дане стереотипне (звужене) розуміння ЗМЗ лише утвердилося зі створенням ООН. У сучасних умовах для більш коректного розуміння категорії ЗМЗ доцільно спиратися на системне тлумачення цілого спектру спеціальних міжнародних договорів, адже воно дає обґрунтовані підстави розглядати здатність завдавати надмірних страждань (1) і властивість невибіркової дії (2) в якості двох самостійних і самодостатніх критеріїв ЗМЗ (третім критерієм – здатністю робити смерть неминучою, – як було встановлено вище, можна «знехтувати» через його очевидну притаманність (спорідненість) всім типам озброєнь), відмовившись при цьому від жорсткої прив'язки до загальноприйнятої тріади її різновидів: ядерної, хімічної, біологічної ЗМЗ. Саме

під таким кутом зору уявляється ефективною подальша міжнародна правотворчість в якості конструктивного рішення у відповідь на заклик Генерального секретаря ООН до модернізації міжнародної системи роззброєння, глобальної заборони ЗМЗ та вивчення можливостей щодо формування глобального порядку денного з цих питань (з виступу А. Гутерреша 18.01.2018 р. на засіданні РБ ООН [21]).

Враховуючи активізацію ООН в напрямку прийняття «м'яких», як за стилем формулювання положень, так і за юридичною силою, глобальних угод (global compacts) (Глобальний договір про безпечну, впорядковану і легальну міграцію 2018 р. [22], Глобальний договір про біженців 2018 р. [23]), а також викладений матеріал, вважаємо доречним розроблення Глобального договору про заборону зброї масового знищення (проект представлений у Додатку 1). Вести мову про підписання відповідної конвенції з її традиційно жорсткими імперативними приписами зарано, зважаючи на явну еволюційність розвитку «твердого» міжнародного права в обговорюваній сфері: зараз і в найближчій перспективі держави не готові до такого дипломатичного діалогу. Однак, цілком послідовним кроком є схвалення ГА ООН за вже напрацьованим сценарієм затребуваного документу саме у вигляді «глобального договору». Це б означало, що 193 держави-учасниці ООН візьмуть на себе принаймні відповідні політичні зобов'язання всеохоплюючого характеру.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ

Міжнародно-правова заборона хімічної зброї ґрунтується на Женевському протоколі про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р. та Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.

Станом на 14.01.2019 р. учасниками Женевського протоколу є 140 держав, у т. ч. Україна (з 07.08.2003 р.). Він забороняє застосування хімічної зброї (задушливих, отруйних або інших подібних газів) у збройному конфлікті. Серед сучасників Женевського протоколу, теоретиків і практиків, панувала думка, що заборона стосується застосування отруйних газів першими, а у відповідь на газову атаку держави мають право застосовувати отруйні хімікати, оскільки у Протоколі 1925 р. йдеться лише про застосування цих газів на полях битви [24, с. 351]. Проблемним моментом є також те, що дія Протоколу поширюється на випадки міждержавних збройних конфліктів. До того ж документ не передбачає механізму перевірки його дотримання. Останній недолік частково був компенсований заснуванням резолюцією ГА ООН 42/37 (XLII) від 30.11.1987 р. [25] з уточненнями, внесеними резолюцією ГА ООН 44/115 (XLIV) від 15.12.1989 р. [26], процедури розслідування Генеральним секретарем ООН у зв'язку з повідомленнями про можливе застосування забороненої зброї. Вади Женевського протоколу змусили міжнародне співтовариство прийняти Конвенцію 1993 р. (Конвенція про заборону хімічної зброї, КЗХЗ), до якої станом на 14.01.2019 р. приєдналося 193 держави (Україна – з 16.10.1998 р.).

Виходячи з положень КЗХЗ, хімічна зброя – це боеприпаси і пристрої, які за рахунок використання токсичного впливу хімікатів або їх прекурсорів (хімічних реагентів, що застосовуються у виробництві токсичних хімікатів) на живі організми викликають летальні випадки або іншу шкоду. Конвенційне визначення включає тільки токсичний вплив на людей і тварин та не охоплює вплив на рослини (наприклад, гербіциди). На переконання проф. М. Боте, спірним є питання про те, чи охоплюються Конвенцією хімічні речовини, застосування яких у звичайних умовах викликає лише тимчасове подразнення (приміром, сльозоточивий газ) [27].

КЗХЗ робить заборону всеосяжною в силу закріплення зобов'язань: 1) у сфері контролю над озброєннями: не розробляти, не виробляти, не набувати іншим чином, не накопичувати, не зберігати та не передавати хімічну зброю

(ч. 1 ст. 1); 2) у галузі роззброєння: знищити хімічну зброю та об'єкти з її виробництва, що знаходяться у власності чи володінні або під юрисдикцією чи контролем держави-учасниці, а також залишену нею хімічну зброю на території іншої держави-учасниці (чч. 2-4 ст. 1); 3) у розрізі міжнародного гуманітарного права: не застосовувати хімічну зброю, включаючи хімічні засоби боротьби з заворушеннями, як засобу ведення війни (ч. 5 ст. 1) [16].

Особливістю КЗХЗ є ретельно розроблений механізм контролю за дотриманням її положень, для чого було створено міжурядову організацію – Організацію із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ), в рамках якої діють її головні органи: Конференція держав-учасниць, Виконавча рада і Технічний секретаріат. Елементами механізму є: 1) звичайні перевірки (необхідного знищення, на предмет перепрофілювання деяких хімікатів з використання у мирних цілях на військові потреби); 2) інспекції за наявності сумнівів щодо дотримання конвенційних зобов'язань (інспекції за вимогою); 3) реакція на недотримання конвенційних зобов'язань (забезпечення дотримання, врегулювання спорів); 4) національні заходи з реалізації конвенційних зобов'язань.

Різні процедури перевірки детально регулюються в Додатку з перевірки КЗХЗ. Завдання цієї складної системи полягає у встановленні балансу між різними відповідними інтересами. З одного боку, існує зацікавленість в ефективних заходах контролю, а з іншого – мають місце законні інтереси (безпека, промислові секрети, захист хімічних виробничих процесів), які обумовлюють необхідність прояву стриманості у плані контролю [27].

У контексті звичайної перевірки, пов'язаної зі знищенням хімічної зброї, першим її етапом є подача державно-учасницею КЗХЗ заяви (декларації) про наявність запасів, об'єктів залишеної хімічної зброї та виробничих підприємств, які є предметом регулярних інспекцій, здійснюваних інспекторами Технічного секретаріату ОЗХЗ.

Актуальність перевірки зміни цільового призначення хімічних сполук обумовлена тим, що практично всі хімікати, які можуть використовуватися для виробництва хімічної зброї, знаходять застосування у мирних цілях. Тому

однією з проблем є перепрофілювання хімікатів із мирних цілей на військові. Додаток з перевірки містить кілька списків хімікатів, використання яких може коригуватися у такий спосіб. На зазначені в цих списках хімікати поширюється дія заходів контролю різної інтенсивності, де найбільш жорстким є контроль над хімікатами з найбільшим потенціалом застосування у збройних конфліктах. В ході здійснення таких перевірок виникають труднощі на національному рівні. Оскільки хімікати зазвичай знаходяться у розпорядженні приватного сектора, уряди повинні точно знати місце розташування всіх об'єктів, на яких знаходяться включені до списків хімікати, з тим щоб вони могли зробити необхідні заяви: «задекларувати» хімікати до знищення [27].

Якщо у держави-учасниці є сумніви щодо дотримання положень КЗХЗ будь-якою іншою договірною стороною, вона може звернутися із запитом про роз'яснення, а також із проханням провести виїзну інспекцію за місцем розташування об'єкту, де ймовірно здійснюється сумнівна діяльність. Це необхідний елемент контрольного механізму, що доповнює звичайні процедури перевірки, які обмежуються раніше «заявленими» об'єктами. Звичайна інспекція не поширюється на діяльність, здійснювану за межами таких об'єктів. Інспекція за вимогою необхідна для усунення даного потенційного пробілу в системі контролю.

За загальними правилами будь-яка перевірка проводиться набраними на міжнародній основі співробітниками, членами Технічного секретаріату ОЗХЗ. Діють строгі правила щодо конфіденційності (Додаток з конфіденційності КЗХЗ [16]), включаючи процедуру врегулювання конкретного спору. Важливо гарантувати захист інтересів держав, де ця процедура здійснюється.

Якщо в ході інспекцій виявляються факти недотримання положень КЗХЗ, Технічний секретаріат повідомляє про це Виконавчу раду ОЗХЗ або навіть Конференцію держав-учасниць. У число заходів, які можуть бути прийняті для забезпечення дотримання положень Конвенції, входять різні варіанти впливу на державу-правопорушницю, зокрема призупинення дії її прав і привілеїв. Виконавча рада або Конференція можуть довести дану інформацію до відома

ООН. РБ ООН може прийняти рішення про прийняття примусових заходів відповідно до глави VII Статуту ООН [27]. Крім цієї системи забезпечення виконання зобов'язань, КЗХЗ передбачає традиційну процедуру врегулювання міждержавних спорів.

Дія КХЗ в значній мірі залежить від вжиття державою на внутрішньому рівні заходів із реалізації положень Конвенції. До числа найважливіших із них належать: заборона фізичним і юридичним особам, які знаходяться на території чи під юрисдикцією держави, здійснювати діяльність, заборонену самій державі згідно Конвенції; криміналізація діянь за порушення вищезазначеної заборони; введення до національного законодавства положень, що забезпечують сприяння з боку приватного сектора у здійсненні інспекційних перевірок міжнародними ad hoc органами; заснування національного органу з метою ефективної взаємодії держави з ОЗХЗ [16].

На поточний момент лише 4 держави не приєдналися до КЗХЗ: Ізраїль, Південний Судан, Єгипет і Північна Корея. В арифметичному еквіваленті, за даними ОЗХЗ, станом на 15.01.2019 р. знищено 96,62% заявлених світових запасів хімічної зброї. Ситуація із ліквідацією хімічної зброї державами, які нею зараз володіють, виглядає наступним чином: Японія і Китай згідно плану ліквідації залишеної після Другої світової війни японської хімічної зброї повністю знищать її запаси до 2022 р. [28]; США – не пізніше вересня 2023 р. [29]; Росія – не пізніше 2020 р. [30] (план виконано достроково – у вересні 2017 р. [31; 32]).

Найбільш складна і неоднозначна ситуація залишається у відношенні Сирії (для якої КЗХЗ вступила в силу з 14.10.2013 р.) через інциденти з використанням хімічної зброї в ході громадянської війни: в Гуті (передмістя Дамаску; 21.08.2013 р.); населених пунктах Талменес (21.04.2014 р.), Сармін (16.03.2015 р.), Кменас (16.03.2015 р.), Мареса (21.08.2015 р.), Марат Ум-Хош (16.09.2016 р.), Хан-Шейхун (04.04.2017 р.), Дума (07.04.2018 р.) та ін.

Рішенням Виконавчої ради ОЗХЗ від 27.09.2013 р. про ліквідацію сирійської хімічної зброї [33], підтриманим резолюцією РБ ООН 2118 від

27.09.2013 р. [34], передбачалося її знищення протягом першого півріччя 2014 р. З цією метою до 23.06.2014 р. із території Сирії були вивезені всі компоненти хімічної зброї [35], що були ліквідовані в 2015 р. [36-38]. Держава продовжує доповідати про виконання первинного рішення Виконавчої ради від 27.09.2013 р. Зокрема, протягом 2017 р. були остаточно знищені всі заявлені Сирією колишні об'єкти з виробництва хімічної зброї [39; 40].

Проте залишається невирішеною низка гострих питань, пов'язаних з уточненням первісної декларації уряду Сирії згідно КЗХЗ та застосуванням на її території хімічної зброї. Для цих цілей в рамках ОЗХЗ у 2014 р. було засновано дві спеціальні місії: 1) Місія ОЗХЗ з уточнення первісної декларації Сирії за статтею 3 Конвенції – для перевірки повноти декларування військово-хімічного потенціалу держави [41] (хоча сирійський уряд послідовно демонстрував безпрецедентну відкритість, що неодноразово підтверджувалося в документах ОЗХЗ і ООН); 2) Місія зі встановлення фактів застосування хімічної зброї в Сирії [42]. В даний час обидві місії продовжують свою роботу.

На підставі резолюції РБ ООН 2235 від 07.08.2015 р. [43] почав роботу Спільний механізм ОЗХЗ-ООН із розслідування випадків застосування хімічної зброї в Сирії, якому резолюцією РБ ООН 2319 від 17.11.2016 р. [44] було продовжено мандат до 17.11.2017 р. Механізм мав на меті встановити винних у відповідних злочинах та представив свої висновки до РБ ООН у семи доповідях. Перші дві доповіді мали здебільшого інформативний характер [45; 46]. Третя доповідь [47] містила висновки щодо причетності військових сил Сирії до застосування хлору в населених пунктах Талменес і Сармін (ця позиція не набула одностайної підтримки серед держав через непереконливість доказів) та вини міжнародної терористичної організації Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ) у використанні іприту в населеному пункті Мареса. У четвертій доповіді [48] вина за застосування хлору в населеному пункті Кменас знову покладалася на урядові сили; ще за 5 інцидентами Спільний механізм дійшов висновку про суперечливість чи недостатність поданих матеріалів, а тому припинив розслідування. П'ята доповідь [49] фактично дублювала висновки

двох попередніх. Шоста доповідь [50] через зміну керівництва Спільного механізму носила технічний характер. У зв'язку із застосуванням зарину в населеному пункті Хан-Шейхун Великобританія, Франція та США звинуватили збройні сили Сирії у черговій хімічній атаці, незважаючи на повну ліквідацію Сирією запасів хімічної зброї на той момент. Західні держави без санкції РБ ООН нанесли ракетного удару по авіабазі «al-Shairat», де на їх думку знаходилися хімікати. У сьомій доповіді [51] відповідальність за застосування зарину в Хан-Шейхуні була покладена на сирійські власті, а іприту в Марат Ум-Хоші – на ІДІЛ. Аргументи в доповіді вибудовувалися однобоко, так як Спільний механізм використовував у своїй роботі результати діяльності Місії зі встановлення фактів застосування хімічної зброї в Сирії, яка великою мірою спиралася на дані сирійських опозиційних сил.

Спільний механізм ОЗХЗ-ООН не зміг стати аполітичною структурою і, відповідно, скористатися належним чином наявним технічним інструментарієм і потужним експертним потенціалом. Мандат на його функціонування не був продовжений на чергову каденцію.

У зв'язку з хімічною атакою в м. Дума (07.04.2018 р.), за якою послідували звинувачення сирійських опозиційних сил у застосуванні урядовими військами отруйних речовин, Місія зі встановлення фактів застосування хімічної зброї в Сирії у своєму попередньому звіті прийшла до висновку про відсутність у пробах плазми та з навколишнього середовища слідів фосфорорганічних (нервово-паралітичних) отруйних речовин чи продуктів їх розпаду [52].

Якщо абстрагуватися від проблематики ліквідації сирійських арсеналів хімікатів, то зі знищенням заявленої державами-учасницями КЗХЗ хімічної зброї дотримання конвенційних норм очевидно буде сфокусовано *de facto* не на зобов'язаннях у галузі роззброєння («хімічної» демілітаризації), а на зобов'язаннях у сфері контролю над хімічним озброєнням. Актуалізується перевірка виробництва хімічної продукції, експлуатації обладнання і технологій незалежно від їх використання у мирних чи військових цілях. При цьому

Конвенція містить істотні прогалини щодо перевірки відсутності виробництва хімічної зброї на промислових об'єктах подвійного призначення.

Досягненню цілей КЗХЗ серйозну небезпеку створює поява у галузі хімічної промисловості прогресивних технологій: хімічних мікрореакторів [53], біотехнологічних процесів [54], нанотехнологій [54] тощо. Вони відкривають перед державами перспективу приховування виробництва хімічної зброї без потреби будівництва спеціалізованих об'єктів для цих цілей. Причому кількість відомих науці хімічних сполук, як і тих із них, які можуть бути синтезовані в майбутньому, обраховується мільйонами [55], але лише близько 100 тис. із контролюються згідно з КЗХЗ [56]. На цьому фоні у ряді держав в рамках програм хімічного і біологічного захисту проводяться експериментальні дослідження речовин з новими токсичними властивостями (фізіологічно активні речовини), завдяки яким може більш ефективно уражатися людина (гарантоване потрапляння в організм, у т. ч. у конкретний орган; швидке подолання імунітету організму-мішені тощо) [54; 56-58]. Примітно, що КЗХЗ не обмежує проведення наукових досліджень у сфері токсичних хімікатів, оскільки кожна держава вправі, з урахуванням положень Конвенції, розробляти, виробляти, набувати іншим чином, зберігати, передавати і використовувати токсичні хімікати і їх прекурсори в не заборонених Конвенцією цілях: промислових, сільськогосподарських, дослідних, медичних, фармацевтичних та інших мирних цілях; цілях, безпосередньо пов'язаних із захистом від токсичних хімікатів і від хімічної зброї; воєнних цілях, не пов'язаних із застосуванням хімічної зброї, і які не залежать від використання токсичних властивостей хімікатів як засобів ведення війни; правоохоронних цілях, включаючи боротьбу із заворушеннями у країні (ч. 9 ст. 2, ч. 1 ст. 5) [16].

Отже, з розвитком технологій та дослідницьких методів у хімічній промисловості зростає ризик створення нового покоління хімічної зброї, існування якої формально перебуватиме в межах нормативного поля КЗХЗ. Водночас, у Конвенції прописана гнучка процедура розширення переліку токсичних хімікатів, що акумулюються у трьох Списках (Додаток з хімікатів

[16]), згрупованих за ступенем небезпеки, яку вони становлять для предмету і цілей Конвенції. На нашу думку, синтезовані токсичні сполуки, що потенційно можуть стати хімічною зброєю, необхідно включати до таких Списків (бажано до Списку 1, щодо якого застосовується жорсткий контроль, включаючи встановлення обмежень щодо максимального обсягу виробництва). На жаль, держави-учасниці не задіюють цей інструментарій через високу ймовірність розкриття інформації про молекулярну структуру сполук, чим можуть скористатися терористичні групи чи розповсюджувачі хімічної зброї як фактичні їх посередники. Однак, налагоджена система перевірки на основі існуючих переліків хімічних препаратів а priori здатна реагувати на технологічні зміни у процесі виробництва відповідних речовин. Про одну з небагатьох ініціатив з боку держав стосовно внесення змін до Списку 1 нещодавно вже заявляла Виконавча рада ОЗХЗ [59].

Каталізатором поширення хімічної зброї є популярні за кордоном дослідження довкола створення т. зв. зброї нелетальної дії на хімічній основі як засобу боротьби із заворушеннями, яка формально не підпадає під заборону згідно КЗХЗ [54]. Неможна виключати того, що такі дослідження супроводжуватимуться отриманням хімікатів, які за своїми фізико-хімічними і токсичними властивостями можуть бути віднесені до хімічної зброї нового покоління (1), або ж матиме місце приховування цілеспрямованого пошуку нових смертельних отруйних речовин під виглядом дозволених конвенцією робіт (2). Зарубіжні експерти стверджують при цьому, що конвенційна основа заборони на хімічну ЗМЗ може бути підірвана. Зрештою, відсутнє і визначення поняття нелетального токсичного хімікату [60]. Підходи до створення і застосування хімічної зброї нелетальної дії найповніше реалізовані у США, де ця зброя розробляється з 1993 р. [61; 62, с. 13, 17-18], а також країнах-членах НАТО [62, с. 13], Ізраїлі, Китаї та Індії [63]. Варто погодитися із позицією про передчасність включення хімічних сполук, що виступають в якості зброї нелетальної дії, до Списків хімікатів КЗХЗ та про актуальність початку міждержавного діалогу на рівні Конференції держав-учасниць Конвенції щодо

обговорення наслідків застосування даної зброї [54]. Оскільки внесення до Списків хімікатів подібних сполук все-таки суперечитиме ч. 9 ст. 2 КЗХЗ, вважаємо за доцільне прийняття сесією Конференції в порядку ст. 15 Конвенції окремого Факультативного протоколу щодо обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії (проект представлений у Додатку 2), приєднання до якого було б результатом розсуду держав-учасниць КЗХЗ.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ

Міжнародно-правова заборона біологічної (бактеріологічної – згідно із західною термінологією [4, с. 562]) зброї ґрунтується на вже згадуваному Женевському протоколі 1925 р. та Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. (Конвенція про заборону біологічної зброї, КЗБЗ)

У Женевському протоколі визнається, що біологічна зброя на рівні з хімічною справедливо засуджується суспільною думкою цивілізованого світу [14]. З часом, ґрунтуючись на практиці дотримання державами положень документу, звичаєву природу норми про заборону біологічної (як і хімічної) зброї було підтверджено резолюцією ГА ООН 2603 (XXIV) від 16.12.1969 р., якою зобов'язальний характер принципів і цілей Протоколу розглядався в якості загальноновизнаної норми міжнародного права [64]. Однак, зважаючи на наведені у попередньому розділі недоліки Женевського протоколу, відчувалася потреба в якісно новому договірному механізмі, метою якого стала б не лише заборона біологічної зброї, а й запровадження відповідного міжнародно-правового режиму роззброєння і контролю. Все це спонукало до розробки Конвенції про заборону біологічної зброї, до якої станом на 14.01.2019 р. приєдналося 182 держави (Україна – з 26.03.1975 р.).

КЗБЗ стала першим спеціальним документом, спрямованим на всеохоплююче врегулювання питань поводження з «біологічним» матеріалом, використовуваним в якості зброї (ЗМЗ). Однак, в угоді відсутнє чітке визначення біологічної зброї. З документу (ст. 1) випливає, що під біологічною зброєю необхідно розуміти як безпосередньо мікробіологічні та інші біологічні агенти, дія яких ґрунтується на використанні хвороботворних якостей патогенних мікроорганізмів і токсичних продуктів їх життєдіяльності, так і будь-які засоби доставки таких агентів: ракети, снаряди, авіаційні засоби тощо [15]. Призначення біологічної зброї полягає в ураженні живої сили супротивника (людей, тварин), а також сільськогосподарських насаджень, продуктів харчування, джерел води тощо. Особлива небезпека біологічної зброї криється не тільки в родових характеристиках цієї ЗМЗ (завдання надмірних страждань і невивіркова дія), а й у можливості її прихованого застосування, складності її виявлення та організації захисту від неї військових сил і мирного населення. Вона чинить сильний психологічний вплив на противника. Вищезгадані та інші властивості є основою ефективності біологічної зброї, складовими якої можуть бути віруси або бактерії, здатні викликати інфекційні захворювання у формі епідемій чи пандемій [65, с. 258]: чуму, холери, віспи, сибірську виразку, ботулізм і т. п.

На полях битв біологічна зброя вперше використовувалася іспанськими, французькими та британськими колонізаторами у відношенні індіанських племен (зараження їх віспою) в ході проникнення в Північну Америку (XVII-XVIII ст.) [66, р. 368]. Також дана зброя застосовувалася: воюючими сторонами під час англо-бурської війни 1899-1900 рр. та болгарськими військами під час балканської війни 1912-1913 рр. (в обох випадках до колодязів скидалися трупи людей, які загинули від холери) [67]; Німеччиною – під час Першої світової війни (диверсійні операції на території США, Аргентини та інших країн із зараження через корм сапом і сибірською виразкою мулів та коней, що постачалися військам Антанти) [67]; воюючими сторонами в японсько-китайській війні 1937-1945 рр. (зокрема, зараження китайською армією прісної

води холерними вібріонами) [67]; Японією – під час Другої світової війни (зараження річок на території СРСР бактеріями тифу, холери і чуми) [68]; США – під час Корейської війни 1950-1953 рр. (скидання над північнокорейськими поселеннями бомб зі збудниками сибірської виразки і бубонної чуми, зараження джерел питної води холерними вібріонами) [69] та війни у В'єтнамі 1964-1975 рр. (бактерії E-coli, *Bacillus globigii*, збудники чорної парші і чуми) [70, с. 185].

Стосовно мікробіологічних або інших біологічних агентів, токсинів, зброї, обладнання або засобів доставки, передбачених для використання таких агентів чи токсинів із ворожою метою чи у збройних конфліктах, КЗБЗ закріплює за державами-учасницями ряд зобов'язань: 1) ніколи і за жодних обставин їх не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не набувати будь-яким іншим чином і не зберігати (ст. 1), а також вжити всі необхідні внутрішньодержавні процедури для заборони та запобігання вчинення даних дій на власній території чи під своєю юрисдикцією (ст. 4); знищити або перенаправити на використання у мирних цілях всі названі вище об'єкти, якщо вони перебувають у володінні або під юрисдикцією чи контролем цих держав (ст. 2); не передавати у будь-який спосіб, не заохочувати та не спонукати інші держави чи міжнародні організації до виробництва або набуття таких об'єктів (ст. 3). Договірні сторони повинні консультуватися і співпрацювати при вирішенні будь-яких питань, пов'язаних із виконанням Конвенції (ст. 5).

КЗБЗ передбачає, що будь-яка держава-учасниця має право подати скаргу до РБ ООН, якщо вона виявить, що будь-яка інша держава-учасниця порушує взяті на себе конвенційні зобов'язання. Конвенція встановила обов'язок співробітництва держав у проведенні будь-яких розслідувань, що можуть бути запроваджені РБ ООН (ст. 6).

Відповідно до ст. 10 Конвенції держави-учасниці взяли на себе обов'язок сприяти найповнішому обміну устаткуванням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання біологічних засобів і токсинів у мирних цілях [15].

Попри значно ширшу сферу дії Конвенції 1972 р. порівняно з Женевським протоколом 1925 р. їй також притаманна низка недоліків, які не зводяться тільки до питань понятійного апарату і впливають зі змісту наведених статей.

Фактично КЗБЗ стосується виключно тих біологічних агентів, які не застосовуються у мирних цілях, що дає зацікавленим державам можливість не ліквідовувати наявні арсенали біологічної зброї з мотивів переведення використання даних запасів для невійськових потреб. Тим більше, у Конвенції відсутні списки мікробіологічних та інших бактеріологічних (біологічних) агентів, що підлягають безумовному знищенню. Зазначене ставить під загрозу здійснення повної «деактивації» існуючої у світі біологічної зброї. Нівелює ефективність конвенційних норм і відсутність обмежень дослідницької діяльності в окресленій сфері, де грань між військовими та мирними цілями складно визначити або ж, навпаки, спростувати.

Найсуттєвішою вадою КЗБЗ є відсутність механізму міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї, що в дійсності руйнує вибудовану у Конвенції систему зобов'язань держав-учасниць. Зрештою, у тексті документу відсутня норма, що прямо і однозначно забороняє застосування біологічної зброї.

З часу набуття чинності КЗБЗ держави-учасниці провели у Женеві 8 оглядових конференцій із питань її дії.

На I оглядовій конференції (1980 р.) було розглянуто практичні питання виконання Конвенції. Особлива увага приділялася ст. 5, яка передбачає можливість проведення консультацій щодо сфери застосування договору. Заключна декларація конференції передбачила право кожної держави-учасниці Конвенції вимагати проведення на рівні експертів консультацій, відкритих для всіх інших учасниць [71].

На II оглядовій конференції (1986 р.) було створено додатковий орган – Комітет повного складу. Оскільки на конференції йшла мова про порушення окремих статей Конвенції, її учасники вирішили вжити необхідних заходів з

метою зміцнення довіри. Зокрема, держави домовилися про обмін інформацією щодо дослідницьких центрів та лабораторій, які спеціалізуються на біологічній діяльності, незвичайних спалахах інфекційних захворювань тощо [72].

Знаковою стала III оглядова конференція (1991 р.), на якій держави-учасниці вперше погодилися з тим, що запровадження дієвих заходів контролю суттєво посилить ефективність Конвенції. Було прийнято рішення про створення Спеціальної групи урядових експертів з виявлення та вивчення потенційних заходів перевірки [73]. За результатами своєї діяльності Спеціальна група представила доповідь, для розгляду якої у 1994 р. було скликано позачергову Спеціальну конференцію, на якій вирішено створити Спеціальну групу держав-учасниць із розроблення Протоколу до КЗБЗ – юридично обов’язкового документу з питань здійснення перевірки виконання Конвенції [74].

В епіцентрі уваги IV оглядової конференції (1996 р.) був розгляд фактів недотримання конвенційних норм. Зокрема, обговорювалося здійснення у колишньому СРСР широкомасштабної наступальної біологічної програми. Було виявлено, що Ірак як д-ва, що підписала Конвенцію, розпочав виробництво бойових біологічних агентів. Тобто стало очевидним існування суттєвої прогалини у міжнародно-правовому режимі заборони біологічної зброї внаслідок відсутності будь-якого механізму верифікації положень КЗБЗ. На конференції держави домовилися про активізацію діяльності Спеціальної групи над підготовкою «верифікаційного» Протоколу до Конвенції з тим, щоб закінчити роботу над текстом до наступної конференції [75].

У 2001 р. Спеціальна група оприлюднила проект Протоколу, який, серед іншого, передбачав: створення Організації із заборони біологічної зброї для здійснення контролю за виконанням КЗБЗ; списки біологічних агентів, токсинів, обладнання з продукування (синтезу); декларування усіх відповідних об’єктів і видів діяльності, у т. ч. діяльності у галузі біологічного захисту; інспекції на місцях з метою виявлення виробництва біологічної зброї на промислових об’єктах тощо [76]. США [77, с. 8] та ряд інших держав [65,

с. 260] заявили про неприйнятність положень проекту Протоколу, тому було вирішено відмовитись від розгляду зазначеного документа. Відтак, V оглядова конференція (2001-2002 рр.) [78] закінчилася безуспішно.

У зв'язку з непідписанням Протоколу до КЗБЗ VI оглядова конференція (2006 р.) [79] в черговий раз закликала держави до використання альтернативного міжнародного інституційного механізму для розслідування випадків застосування біологічної чи токсичної зброї, запропонованого Генеральним секретарем ООН в доповіді A/44/561 від 04.10.1989 р. [80] та схваленого резолюцією ГА ООН 45/57 (XLV) від 04.12.1990 р. [81]. Конференція також нагадала про необхідність виконання резолюції РБ ООН 1540 від 28.04.2004 р., спрямованої на попередження незаконного розповсюдження ЗМЗ та пов'язаних з нею технологій, у т. ч. через діяльність створеного «Комітету 1540» [82]. Крім того, Іран офіційно представив пропозицію внести поправку до ст. 1 КЗБЗ та до її назви з тим, щоб недвозначно включити до тексту документу пряму заборону на застосування біологічної зброї [79].

В ході VII (2011 р.) [83] та VIII (2016 р.) [84] оглядових конференцій помітних зрушень у напрямку модифікації положень КЗБЗ не відбулося. Загалом дискусія держав-учасниць зосереджувалася довкола питань, обговорюваних на попередніх оглядових конференціях.

Таким чином, найбільш «чутливі» компоненти міжнародно-правового режиму знищення та нерозповсюдження біологічної зброї залишаються «незахищеними» співтовариством держав через відсутність відповідного конвенційного механізму контролю в означеній сфері. Прогалини договірної регулювання доречно, хоча й цілком умовно, поділити на дві групи: явні та приховані.

Явні прогалини були заявлені державами-учасницями КЗБЗ під час оглядових конференцій та в ході роботи створених ними допоміжних органів. Переважна більшість недоліків була врахована у проекті «верифікаційного» Протоколу до Конвенції, який, на жаль, так і не був відкритий для підписання.

Приховані недоліки ґрунтуються на існуючій негативній практиці фактичного використання тих типів біологічної зброї, застосування яких перебуває поза межами конвенційного регулювання проблематики роззброєння, навіть з урахуванням прийняття у майбутньому вищезгаданого Протоколу. У цьому сенсі головною вадою такого регулювання є повністю неохоплене ним питання статусу ентомологічної зброї.

Ентомологічна зброя – це тип біологічної зброї, застосування якої ґрунтується на використанні комах з метою отримання прямої чи непрямої переваги у збройному конфлікті.

З одного боку, хоча у КЗБЗ відсутня спеціальна згадка про камах, фактично на кожній оглядовій конференції держави-учасниці підтверджували всеохоплюючий характер Конвенції: на основі ст. 1 вона поширюється на використання всіх природних та штучно створених біологічних агентів і токсинів, у т. ч. на будь-які засоби їх доставки до об'єкта ураження. Тобто під конвенційну заборону потрапляє використання інфікованих комах, що неодноразово мало місце під час збройних конфліктів до прийняття КЗБХ: поширення людських блох (*Pulex irritans*), що були збудниками чуми (Японія під час Другої світової війни) [85; 86, р. 31]; поширення чорних мух (*Hyalemyia* sp.) і комарів (*Orthocladus*), що були носіями спор сибірської виразки, а також людських блох як збудників чуми (США під час Корейської війни 1950-1953 pp.) [69; 87, р. 75] тощо.

З іншого, КЗБЗ оминає проблему застосування у ворожих цілях або безпосередньо у збройних конфліктах неінфікованих комах, оскільки в такому разі вони не виступають носіями біологічних агентів. У цьому випадку комахи можуть бути використані: по-перше, для знищення сільськогосподарських чи інших насаджень [88, р. 302-305] (наприклад, у 1990-х pp. США фінансувала програму з дослідження розведення гусениць з метою їх подальшого скидання над територією Перу для поїдання місцевих плантацій коки, кокаїнових кущів (*Erythroxylum coca*), в рамках протидії розповсюдженню наркотиків [89, р. 254]); по-друге, для нападу на противника (приміром після Корейської війни

1950-1953 рр. США проводили експерименти з неінфікованими тропічними щурячими блохами (*Xenopsylla cheopis*) для оцінки їх живучості та визначення приблизної зони ефективного ураження в умовах бойових дій [86, р. 32]).

На наше переконання, вищезазначене свідчить про необхідність прийняття Факультативного протоколу до КЗБЗ щодо заборони застосування у ворожих цілях та у збройних конфліктах комах, в яких відсутні мікробіологічні та інші бактеріологічні (біологічні) агенти, але які використовуються для знищення сільськогосподарських чи інших насаджень або в рамках здійснення військових, антитерористичних чи інших силових операцій (представлений у Додатку 3).

ВИСНОВКИ

Проведене у роботі дослідження дало змогу сформулювати наступні головні висновки:

1. Поняття ЗМЗ варто розглядати у вузькому та широкому розумінні. У вузькому сенсі воно означає ядерну (у т.ч. радіологічну), хімічну і бактеріологічну (біологічну) зброю, а також іншу зброю, яка може бути розроблена в майбутньому і володіти не менш руйнівними характеристиками. У широкому сенсі ЗМЗ – це окремі види зброї, щодо яких у міжнародному праві існує заборона чи обмеження на використання через їх здатність завдавати надмірних страждань або властивість невибіркової дії.

2. Приналежність будь-якого озброєння до ЗМЗ має визначатися наявністю хоча б одного з двох самостійних і самодостатніх її критеріїв: здатності завдавати надмірних страждань або властивості невибіркової дії. На такому підході повинна базуватися динаміка конвенційного регулювання в напрямку всеосяжної заборони ЗМЗ, стимулом для розвитку і прообразом якого має стати поява відповідного «м'якого» міжнародного права – Глобального договору про заборону зброї масового знищення.

3. Перспектива знищення світових запасів хімічної зброї актуалізує дотримання державами договірних зобов'язань у сфері контролю за виробництвом хімічної продукції. При цьому з розвитком технологій та дослідницьких методів у хімічній промисловості зростає ризик створення нового покоління хімічної зброї, існування якої формально перебуватиме в межах нормативного поля КЗХЗ. Тому державам-учасникам Конвенції 1993 р. варто ефективно використовувати процедуру розширення переліку токсичних хімікатів, представлених в якості Списків у спеціальному Додатку до цієї Конвенції.

4. Каталізатором поширення хімічної зброї є популярні за кордоном дослідження довкола створення т. зв. зброї нелетальної дії на хімічній основі як засобу боротьби із заворушеннями, яка формально не підпадає під заборону

згідно КЗХЗ. Найбільш виваженим кроком протидії такій практиці є прийняття окремого Факультативного протоколу до Конвенції 1993 р. щодо обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії.

5. Відсутність механізму міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї руйнує вибудовану у КЗБЗ систему зобов'язань держав-учасниць. Тому ключовим фактором вдосконалення режиму «біологічного» роззброєння є підписання вже розробленого державами-учасницями Конвенції 1972 р. додаткового Протоколу щодо проведення перевірок дотримання ними конвенційних норм.

6. Недоліком КЗБЗ є невизначеність у ній повною мірою статусу ентомологічної зброї як різновиду біологічної зброї. Поза рамками конвенційного регулювання залишається застосування у ворожих цілях та у збройних конфліктах комах, в яких відсутні мікробіологічні та інші бактеріологічні (біологічні) агенти, але які можуть використовуватися для знищення сільськогосподарських чи інших насаджень або в рамках здійснення військових, антитерористичних чи інших силових операцій. Це спонукає до встановлення заборони даної практики на підставі окремого Факультативного протоколу до Конвенції 1972 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Resolution adopted by the Commission for Conventional Armaments at its 13th meeting, 12 August 1948, and a second progress report of the Commission. URL: <https://undocs.org/S/C.3/32/Rev.1> (date of request: 09.01.2019).

2. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 32/84 (XXXII) «О запрещении разработки и производства новых видов оружия массового уничтожения и новых систем такого оружия» от 12 декабря 1977 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/32/84> (дата обращения 09.01.2019).

3. Галака С. П. Зброя масового знищення. Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д. В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О. М. Іванова. Харків: Фоліо, 2013. Т. 2. С. 321.

4. Смолянчук В. Ф. Зброя масового знищення. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Видавництво «Юридична енциклопедія імені М. П. Бажана», 1999. Т. 2. С. 561-563.

5. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Москва: Международный Комитет Красного Креста, 2011. 1144 с.

6. Санкт-Петербургская декларация о запрещении употребления разрывных пуль от 29 ноября 1868 года. Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенных Россією съ иностранными державами: в XV т. / Составитель Ф. Мартенсъ. С.-Петербургъ: Типографія Министерства Путей Сообщенія (А. Бёнке), 1878. Том IV. Часть II: Трактаты съ Австрією (1849-1878). С. 953-961.

7. Денисов В. Н. Зброя масового знищення. Енциклопедія міжнародного права: у 3-х т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 469-472.

8. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex, signed at the Hague on October 18, 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/>

ihl/ihl.nsf/4D47F92DF3966A7EC12563CD002D6788/FULLTEXT/IHL-19-EN.pdf
(date of request: 09.01.2019).

9. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), signed at Geneva on June 8, 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/D9E6B6264D7723C3C12563CD002D6CE4/FULLTEXT/AP-I-EN.pdf>
(date of request: 09.01.2019).

10. Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons Which May be Deemed to be Excessively Injurious or to Have Indiscriminate Effects, signed at Geneva on October 10, 1980. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/7A690F9945FF9ABFC12563CD002D6D8E/FULLTEXT/IHL-81-EN.pdf>
(date of request: 09.01.2019).

11. Protocol (II) on Prohibitions or Restrictions on the Use of Mines, Booby-Traps and Other Devices, signed at Geneva on October 10, 1980. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/6258BAB1CD31AD0EC12563CD002D6DC9/FULLTEXT/IHL-83-EN.pdf> (date of request: 09.01.2019).

12. Protocol on Prohibitions or Restrictions on the Use of Mines, Booby-Traps and Other Devices as amended on 3 May 1996 (Protocol II to the 1980 CCW Convention as amended on 3 May 1996). URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/82CF2C7C75E37C5AC12563FB006181B4/FULLTEXT/IHL-92-EN.pdf>
(date of request: 09.01.2019).

13. Secretary-General's Bulletin on the Observance by United Nations Forces of International Humanitarian Law, 6 August 1999 (UN Doc. ST/SGB/1999/13 (1999)). URL: <https://www.refworld.org/docid/451bb5724.html> (date of request: 09.01.2019).

14. Protocol for the Prohibition of the Use of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare, signed at Geneva on June 17, 1925.

URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/921B4414B13E58B8C12563CD002D693B/FULLTEXT/IHL-36-EN.pdf>
(date of request: 14.01.2019).

15. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, opened for Signature at London, Moscow and Washington on 10 April 1972.

URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/BACF97285A9CB2A2C12563CD002D6C88/FULLTEXT/IHL-68-EN.pdf>
(date of request: 09.01.2019).

16. Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction, signed at Paris on January 13, 1993.

URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/9D3CCA7B40638EF5C12563F6005F63C5/FULLTEXT/IHL-87-EN.pdf>
(date of request: 09.01.2019).

17. Convention on the prohibition of military or any hostile use of environmental modification techniques, signed at Geneva on 10 December 1976.

URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/2AC88FF62DB2CDD6C12563CD002D6EC1/FULLTEXT/IHL-70-EN.pdf>
(date of request: 09.01.2019).

18. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 1653 (XVI) «Декларация о запрещении применения ядерного и термоядерного оружия» от 24 ноября 1961 года. URL: [https://undocs.org/ru/A/RES/1653\(XVI\)](https://undocs.org/ru/A/RES/1653(XVI)) (дата обращения 09.01.2019).

19. Case Relating to the Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict, Advisory Opinion of July 8th, 1996. URL: <https://www.icj->

cij.org/files/case-related/93/093-19960708-ADV-01-00-BI.pdf (date of request: 09.01.2019).

20. Convention (IX) concerning Bombardment by Naval Forces in Time of War, signed at the Hague on October 18, 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodes/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/F13F9FFC628FC33BC12563CD002D6819/FULLTEXT/IHL-24-EN.pdf> (date of request: 09.01.2019).

21. Secretary-General's remarks at Security Council session on non-proliferation and confidence-building measures, 18 January 2018. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2018-01-18/secretary-generals-remarks-security-council-session-non> (date of request: 09.01.2019).

22. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, 10 December 2018. URL: <http://undocs.org/en/A/CONF.231/3> (date of request: 09.01.2019).

23. Global Compact on Refugees, 17 December 2018. URL: [https://undocs.org/A/73/12%20\(PART%20II\)](https://undocs.org/A/73/12%20(PART%20II)) (date of request: 09.01.2019).

24. Денисов В. Н. Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925. Енциклопедія міжнародного права: у 3-х т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 351.

25. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 42/37 (XLII) «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 30 ноября 1987 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/42/37> (дата обращения 09.01.2019).

26. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 44/115 (XLIV) «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 15 декабря 1989 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/44/115> (дата обращения 09.01.2019).

27. Bothe M. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction: UN Audiovisual Library of International Law. URL:

http://legal.un.org/avl/pdf/ha/cpdpsucw/cpdpsucw_e.pdf (date of request: 16.01.2019).

28. Japan: Report on the current status of the ACW project in China in accordance with the Executive Council decision (EC-67/DEC.6, dated 15 February 2012). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/85/en/ec85nat05_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

29. Overall progress with respect to the destruction of the remaining chemical weapons stockpiles: Report by the Director-General (2 July 2018). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/88/en/ec88dg20_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

30. Russian Federation: Statement by the delegation of the Russian Federation at the Nineteenth Session of the Conference of the States Parties (1 December 2014). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CSP/C-19/en/c19nat14_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

31. Opening statement by the Director-General to the Conference of the States Parties at Its Twenty-Second Session (27 November 2017). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CSP/C-22/en/c22dg20_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

32. Report of the OPCW on the implementation of the Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction in 2017 (19 November 2018). URL: <https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2018/11/c2304%28e%29.pdf> (date of request: 17.01.2019).

33. Destruction of Syrian Chemical Weapons: the OPCW Executive Council Decision (27 September 2013). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/M-33/ecm33dec01_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

34. Резолюция Совета Безопасности ООН 2118 (2013) «Положение на Ближнем Востоке» от 27 сентября 2013 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2118\(2013\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2118(2013)) (дата обращения: 18.01.2019).

35. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (24 November 2014). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/S_series/2015/en/ec78dg03_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

36. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (22 December 2015). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/81/en/ec81dg03_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

37. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (25 January 2016). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/81/en/ec81dg05_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

38. Destruction of declared Syrian chemical weapons completed: OPCW news (4 January 2016). URL: <https://www.opcw.org/media-centre/news/2016/01/destruction-declared-syrian-chemical-weapons-completed> (date of request: 18.01.2019).

39. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (24 February 2016). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/81/en/ec81dg11_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

40. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (21 December 2018). URL: <https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2019/01/ec90dg4%28e%29.pdf> (date of request: 18.01.2019).

41. The OPCW Declaration Assessment Team: an overview. URL: <https://www.opcw.org/declaration-assessment-team> (date of request: 18.01.2019).

42. OPCW to Undertake Fact-Finding Mission in Syria on Alleged Chlorine Gas Attacks: OPCW news. URL: <https://www.opcw.org/media-centre/news/2014/04/opcw-undertake-fact-finding-mission-syria-alleged-chlorine-gas-attacks> (date of request: 18.01.2019).

43. Резолюция Совета Безопасности ООН 2235 (2015) «Ближний Восток (Сирия)» от 7 августа 2015 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2235\(2015\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2235(2015)) (дата обращения: 18.01.2019).

44. Резолюция Совета Безопасности ООН 2319 (2016) «Положение на Ближнем Востоке» от 17 ноября 2016 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2319\(2016\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2319(2016)) (дата обращения: 18.01.2019).

45. First report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (12 February 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/142> (date of request: 18.01.2019).

46. Second report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (10 June 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/530> (date of request: 18.01.2019).

47. Third report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (24 August 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/738> (date of request: 18.01.2019).

48. Fourth report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (21 October 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/888> (date of request: 18.01.2019).

49. Fifth report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (13 February 2017). URL: <http://undocs.org/S/2017/131> (date of request: 18.01.2019).

50. Sixth report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (23 June 2017). URL: <http://undocs.org/S/2017/552> (date of request: 18.01.2019).

51. Seventh report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (26 October 2017). URL: <http://undocs.org/en/S/2017/904> (date of request: 18.01.2019).

52. Interim Report on the Progress of the Fact-Finding Mission Regarding an Incident of Alleged Use of Toxic Chemicals as a Weapon in Douma, Syrian Arab Republic, on 7 April 2018: Note by the Technical Secretariat. URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/S_series/2018/en/s-1645-2018_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

53. Zaugg A., Ducry J., Curty Chr. Microreactor technology in warfare agent chemistry. *Military Medical Science Letters*. 2013. Volume 82. Issue 2. P. 63-68. URL: <https://www.mmsl.cz/pdfs/mms/2013/02/03.pdf> (date of request: 17.01.2019).

54. Trapp R. Advances in Science and Technology and the Chemical Weapons Convention. URL: https://www.armscontrol.org/act/2008_03/Trapp (date of request: 17.01.2019).

55. Noller C. R., Zumdahl S. S., Norman R. O. C., Usselman M. C. Chemical compound. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/chemical-compound> (date of request: 20.01.2019).

56. Ganesan K., Raza S. K., Vijayaraghavan R. Chemical warfare agents. *Journal of Pharmacy and Bioallied Sciences*. 2010. Volume 2. Issue 3. P. 166-178. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3148621/> (date of request: 20.01.2019).

57. Pitschmann V. Overall View of Chemical and Biochemical Weapons. *Toxins*. 2014. Volume 6. Issue 6. P. 1761-1784. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4073128/pdf/toxins-06-01761.pdf> (date of request: 20.01.2019).

58. Chemical and Biological Defense Program. Defense Wide Justification Book Volume 4. (Research, Development, Test & Evaluation. Department of Defense. Fiscal Year 2018 Budget Estimates). URL: https://comptroller.defense.gov/Portals/45/Documents/defbudget/FY2018/budget_jus

tification/pdfs/03_RDT_and_E/CBDP_0400D_FY18_PB_FINAL.pdf (date of request: 20.01.2019).

59. Recommendation for a Change to Schedule 1 of the Annex on Chemicals to the Chemical Weapons Convention: The OPCW Executive Council decision (14 January 2019). URL: <https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2019/01/ecm62dec01%2B%28e%29.pdf> (date of request: 20.01.2019).

60. The use of drugs as weapons. British Medical Association Board of Science. May 2007. URL: http://bmaopac.hosted.exlibrisgroup.com/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/4X3AARHLYDEYT6TMU9X91F5AUJYBI1.pdf (date of request: 20.01.2019).

61. Антипов В. Б., Новичков С. В. К вопросу о разработке и применении нелетальных средств поражения на химической основе. *Военная мысль*. 2009. № 9. С. 54-61. URL: <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/2009-vm/10235-k-voprosu-o-razrabotke-i-primenenii-neletalnyh> (дата обращения: 20.01.2019).

62. Владимиров В. А., Черных Г. С. Состояние и основные направления развития оружия нелетального действия, средств и способов защиты от него. *Стратегия гражданской защиты: проблемы и исследования*. 2012. Том 2. № 1. С. 13-22.

63. Антипов В. Б., Ковтун В. А., Новичков С. В. Распространение оружия массового поражения – угроза безопасности государства. *Химическое оружие. Военная мысль*. 2018. № 8. С. 5-14. URL: <http://vm.milportal.ru/rasprostranenie-oruzhiya-massovogo-porazheniya-ugroza-bezopasnosti-gosudarstva-himicheskoe-oruzhie/> (дата обращения: 20.01.2019).

64. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 2603 (XXIV) «Вопрос о химическом и бактериологическом (биологическом) оружии» от 16 декабря 1969 года. URL: [https://undocs.org/ru/A/RES/2603\(XXIV\)](https://undocs.org/ru/A/RES/2603(XXIV)) (дата обращения 21.01.2019).

65. Мельник С. О. Біологічної (бактеріологічної) зброї заборона. *Енциклопедія міжнародного права: у 3-х т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко,*

В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 258-261.

66. Rothschild J. H. Chemical and biological warfare. The Encyclopedia Americana – International Edition: 30 volumes. Danbury, Connecticut: Grolier Incorporated, 1996. Vol. 6 (Cathedrals to Civil War). P. 366-368.

67. Супотницький М. В. Бактеріологічні диверсії Першої світової. *Офіцери*. 2012. № 1. С. 58-63. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat92.htm> (дата звернення 26.01.2019).

68. Супотницький М. В. Між світовими війнами. Вчені та військові блуждали в «бактеріальному тумані» і витали в «мікробних хмарах». *Офіцери*. 2012. № 2. С. 62-67. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat93.htm> (дата звернення 26.01.2019).

69. Супотницький М. В. Бактеріологічна війна в Кореї. *Офіцери*. 2013. № 1. С. 58-63. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat98.htm> (дата звернення 26.01.2019).

70. Кашкин С. Ю. Біологічне озброєння. Велика енциклопедія: в 62 т. Москва: ТЕРРА, 2006. Т. 6. С. 184-185.

71. Заключительный документ Конференции участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 3-21 марта 1980 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1980-03-1RC/BWC_CONF.I_10_R.pdf (дата звернення: 27.01.2019).

72. Final Document of the Second Review Conference of the States Parties to the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (Geneva, 8-26 September 1986). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1986-09-2RC/BWC_CONF.II_13.pdf (date of request: 27.01.2019).

73. Заключительный документ Третьей Конференции участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 9-27 сентября 1991 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1991-09-3RC/BWC_CONF.III_23_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

74. Заключительный доклад Специальной конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении (Женева, 19-30 сентября 1994 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1994-09-SPEC/BWC_SPCONF_01_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

75. Заключительный документ Четвертой Конференции участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 25 ноября – 6 декабря 1996 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1996-11-4RC/BWC_CONF.IV_09_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

76. Protocol to the Convention on the Prohibition of the Development, production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (30 May 2001). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/2001-04-ANG23/BWC_ANG_CRP.08.pdf (date of request: 27.01.2019).

77. Антипов А. Б, Антипов В. Б., Ковтун В. А. Распространение оружия массового поражения – угроза безопасности государства. Биологическое оружие. *Военная мысль*. 2018. № 9. С. 5-11.

78. Заключительный документ Пятой Конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 19 ноября – 7

декабря 2001 года и 11-22 ноября 2002 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/2001-11-5RC/BWC_CONF.V_17_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

79. Заключительный документ Шестой Конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 20 ноября – 8 декабря 2006 года). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G07/600/32/PDF/G0760032.pdf?OpenElement> (дата обращения: 27.01.2019).

80. Доклад Генерального секретаря ООН A/44/561 «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 4 октября 1989 года. URL: <http://undocs.org/ru/A/44/561> (дата обращения: 27.01.2019).

81. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 45/57 (XLV) «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 4 декабря 1990 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/45/57> (дата обращения: 27.01.2019).

82. Резолюция Совета Безопасности ООН 1540 (2004) «Нераспространение оружия массового уничтожения» от 28 апреля 2004 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/1540\(2004\)](https://undocs.org/ru/S/RES/1540(2004)) (дата обращения: 27.01.2019).

83. Заключительный документ Седьмой Конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 5-22 декабря 2011 года). URL: [https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/084B2E6C99B5DB76C1257D96003318DB/\\$file/BWC_CONF.VII_07+\(R\).pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/084B2E6C99B5DB76C1257D96003318DB/$file/BWC_CONF.VII_07+(R).pdf) (дата обращения: 27.01.2019).

84. Eighth Review Conference of the States Parties to the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (Geneva, 7-25 November 2016). URL:

[https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/3604FF0C6D1C7C80C12582100046035D/\\$file/BWCCONF.VIII4%20Final%20Document%20of%20the%208RC.pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/3604FF0C6D1C7C80C12582100046035D/$file/BWCCONF.VIII4%20Final%20Document%20of%20the%208RC.pdf) (date of request: 27.01.2019).

85. Супотницкий М. В. Крах «отряда 731». *Офицеры*. 2012. № 3. С. 62-67. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat94.htm> (дата обращения 27.01.2019).

86. Kirby R. Using the Flea as a Weapon. *Army Chemical Review*. July-December 2005. P. 30-35.

87. Endicott S., Hagermann E. The United States and Biological Warfare: Secrets from the Early Cold War and Korea. Bloomington: Indiana University Press, 1998. xxi, 274 p.

88. Croddy E., Wirtz J. Weapons of Mass Destruction: An Encyclopedia of Worldwide Policy, Technology, and History: II volumes. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005. Volume I: Chemical and Biological Weapons. xxxv, 449 p.

89. Encyclopedia of Insects / Editors: Resh V. H., Carde R. T. San Diego: Academic Press, 2003. xxviii, 1266 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Проект Глобального договору про заборону зброї масового знищення

Ми, глави держав і урядів та високі представники, будучи переповнені рішучості внести вагомий вклад у зміцнення співробітництва у сфері заборони зброї масового знищення у всіх її аспектах, прийняли наведений нижче Глобальний договір про заборону зброї масового знищення:

Преамбула

1. Даний Глобальний договір ґрунтується на цілях і принципах Статуту Організації Об'єднаних Націй.

2. Даний Глобальний договір також спирається на: Санкт-Петербурзьку декларацію про заборону використання розривних 1868 р.; Гаазькі мирні конвенції 1899 р. і 1907 р.; Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р.; Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них; Конвенцію про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.; Конвенцію про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р.; Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980 р. та Протоколи до них; Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.; Договір про заборону ядерної зброї 2017 р.

3. Даний Глобальний договір є важливою віхою у багатосторонньому діалозі та співробітництві з питань заборони зброї масового знищення.

4. Даний Глобальний договір являє собою рамковий документ, який не має обов'язкової юридичної сили, спрямований на подальший розвиток міжнародного співробітництва з питань заборони зброї масового знищення та підготовлений із позицій розуміння того, що жодна держава не в змозі самотійно вирішувати такі питання.

Бачення критеріїв зброї масового знищення

5. У даному Глобальному договорі виражена прихильність боротьбі за всеосяжну заборону зброї масового знищення.

6. Даний Глобальний договір покликаний сприяти формулюванню оптимальних, обґрунтованих, стійких та зрозумілих критеріїв зброї масового знищення з метою подальшого узгодження позицій держав у напрямку договірного закріплення всеосяжної заборони на застосування такої зброї.

7. Критеріями зброї масового знищення доцільно розглядати наступні її властивості (функції):

(а) завдання надмірних страждань – будь-яке озброєння є зброєю масового знищення, якщо воно без потреби збільшує страждання людей, яких уражає;

(б) невивіркова дія – будь-яке озброєння є зброєю масового знищення, якщо його застосування не гарантує враження виключно противника (комбатантів протилежної воюючої сторони) та призводить до заподіяння тілесних ушкоджень або смерті серед цивільних осіб.

Принципи співробітництва у сфері заборони зброї масового знищення

8. З метою втілення у життя заборони зброї масового знищення держави будуть здійснювати партнерство на двосторонній і багатосторонній основі з метою розробки, координації, реалізації та фінансування проектів співробітництва щодо вирішення питань відповідного нерозповсюдження, роззброєння, боротьби з тероризмом.

9. Кожна держава несе основну відповідальність за виконання своїх зобов'язань у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення, роззброєння, боротьби з тероризмом.

10. Проекти співробітництва у сфері заборони зброї масового знищення будуть визначатися і реалізовуватися з урахуванням міжнародних зобов'язань і національних законодавств та за необхідності будуть включати наступні елементи:

- взаємно узгоджені заходи і процедури ефективного моніторингу, аудиту та транспарентності з метою забезпечення відповідності спільних зусиль узгодженим завданням;

- проекти здійснюватимуться відповідно до екологічних норм і відповідатимуть найвищим вимогам безпеки;

- для кожного проекту будуть чітко визначені етапи реалізації, включаючи можливість призупинення або припинення проекту, в разі якщо ці етапи не будуть досягнуті;

- матеріали, обладнання, технології, послуги та кваліфікаційні навички будуть надаватися виключно для використання в мирних цілях і, за відсутності інших домовленостей, тільки в цілях здійснення даних проектів;

- будуть вжиті заходи із забезпечення ефективного захисту конфіденційної чи іншої чутливої інформації та інтелектуальної власності.

Додаток 2

Проект Факультативного протоколу про обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії (до Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.)

Держави-учасниці цього Протоколу

сповнені рішучості діяти в цілях досягнення ефективного прогресу на шляху загального і повного роззброєння, що включає заборону і ліквідацію всіх видів зброї масового знищення,

підтверджуючи свою вірність принципам і цілям згаданого Протоколу і закликаючи всі держави до їх суворого дотримання,

прагнучи сприяти здійсненню цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй,

будучи переконані у важливості і невідкладності виключення з арсеналів держав шляхом ефективних заходів хімічних засобів нелетальної дії

домовилися про таке:

Стаття 1

Хімічні засоби нелетальної дії – це будь-які небезпечні хімічні сполуки, які не викликають смерті людини, але завдають шкоди її здоров'ю.

Стаття 2

Держави відмовляються від застосування першими хімічних засобів нелетальної дії, зокрема для боротьби з масовими заворушеннями, за винятком наступних випадків:

- для порятунку життя військовослужбовців в районах, що знаходяться під безпосереднім військовим контролем;
- у разі використання противником цивільного населення для прикриття своєї атаки;

- для зниження числа вбитих і поранених серед цивільного населення;
- для захисту конвою від нападу озброєних формувань;
- для звільнення заручників;
- для запобігання втечі заарештованих.

Стаття 3

1. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, яка підписала чи ратифікувала Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. або приєдналася до неї.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

3. Приєднання здійснюється шляхом здачі на зберігання документа про приєднання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 4

1. Цей Протокол набирає чинності через три місяці після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднається до нього після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання, цей Протокол набирає чинності через три місяці після дати здачі на зберігання власної ратифікаційної грамоти або власного документа про приєднання.

Додаток 3

Факультативний протокол про заборону застосування у ворожих цілях та збройних конфліктах будь-яких комах (до Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.)

Держави-учасниці цього Протоколу

сповнені рішучості діяти в цілях досягнення ефективного прогресу на шляху загального і повного роззброєння, що включає заборону і ліквідацію всіх видів зброї масового знищення,

підтверджуючи свою вірність принципам і цілям Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.,

підтверджуючи свою вірність принципам і цілям згаданого Протоколу і закликаючи всі держави до їх суворого дотримання,

прагнучи сприяти здійсненню цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй,

будучи переконані у важливості і невідкладності виключення з арсеналів держав шляхом ефективних заходів хімічних засобів нелетальної дії

домовилися про таке:

Стаття 1

Держави зобов'язуються не застосовувати у ворожих цілях та збройних конфліктах будь-яких комах, в яких відсутні мікробіологічні та інші бактеріологічні (біологічні) агенти, з метою:

- знищення сільськогосподарських чи інших насаджень;
- знищення сільськогосподарських чи інших тварин;

- в рамках здійснення військових, антитерористичних чи будь-яких інших силових операцій або операцій, що супроводжуються порушенням суверенітету інших держав чи порушенням будь-яких інших принципів міжнародного права.

Стаття 3

1. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, яка підписала чи ратифікувала Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. або приєдналася до неї.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

3. Приєднання здійснюється шляхом здачі на зберігання документа про приєднання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 4

1. Цей Протокол набирає чинності через три місяці після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднається до нього після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання, цей Протокол набирає чинності через три місяці після дати здачі на зберігання власної ратифікаційної грамоти або власного документа про приєднання.